

NOVOPRONAĐENI RIMSKODOBNI INTALJO IZ MALE MLAKE (TUROPOLJE)

UDK 904 (497.5) "652"

Primljeno/Received: 2001. 01. 31.

Prihvaćeno/Accepted: 2001. 02. 12.

Branka Migotti

HR-10000 Zagreb

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Odsjek za arheologiju

Ante Kovačića 5

Rekognosciranjem 1979. i pokusnim iskopavanjem 1981. ustanovljeno je da se na nalazištu Ciglenica u Maloj Mlaci vjerojatno nalazila rimska vila, ali je arhitektura potpuno uništena. U proljeće 2000. ondje je slučajno pronađen rimski intaljo koji se objavljuje u ovom prilogu.

Intaljo je najvjerojatnije načinjen od staklene smjese, kao imitacija dvobojnog plavog ahata u dva sloja, od kojih je donji taman, gotovo crn, a gornji svjetliji, zatvoreno plav. Lik božice Spes urezan je do razine donjeg sloja, tako da se taman ocrta na svjetlijoj pozadini. S obzirom na likovno-stilske osobine i sinkretističke elemente kulturne slike (u ruci žitni klas umjesto cvijeta, do nogu žrtvenik s prizorom dvaju suprotstavljenih dupina) predmet se može datirati na kraj 1. st. i u 2. st.

Ključne riječi: Mala Mlaka, Turopolje, rimska vila, intaljo, ahat, staklo, Spes, sinkretizam

1. NALAZIŠTE I OKOLNOSTI NALAZA

Turopolje, nizina južno od Zagreba omeđena, Vukomeričkim goricama te rijekama Kupom, Odrom i Savom, u antičkom je razdoblju bila ager municipija Andautonije, upravnog središta na mjestu današnjeg sela Ščitarjeva u blizini Velike Gorice (Nemeth-Ehrlich – Vojvoda 1994: 45). Dok sâm grad stručnjaci AMZ i Muzeja Turopolja sustavno istražuju od 1969. do danas, pojedina od mnogobrojnih rimskodobnih nalazišta u njegovu ageru bila su do 1980. tek predmetom povremenih rekognosciranja. U obilasku koji je na području sela Mala Mlaka 1979. u ime AMZ obavio Zoran Gregl ustanovljena su dva dotad nepoznata nalazišta međusobno udaljena oko 800 metara: Ciglenica i Starče (Gregl 1980, 18). Budući da je na Ciglenici pronađen intaljo koji je predmetom ovog rada, na to ćemo se nalazište vratiti nakon kraćeg pregleda istraživanja na području Turopolja od 1980. do danas.

Naime, od 1980. sudbina tog prostora u arheološkom je pogledu znatno povoljnija jer je ondje, osobito između 1980. i 1991., obavljen niz pokusnih i zaštitnih iskopavanja. U razdoblju 1981.-1983. Institut za arheologiju u Zagrebu (u to vrijeme Odjel za arheologiju Instituta za povijesne znanosti) u šumi Turopoljski lug istražio je 6 rimskodobnih grobnih tumula.¹ U 1988. na istom je nalazištu rekognosciranja u ime AMZ poduzeo Zoran Gregl i tom prigodom ustanovio čitav niz dotad neuočenih tumula. Iduće je godine na području sela Donji Čehi prilikom zemljanih radova na vidjelo izišla nadgrobna stela od vapnenca s reljefnim prizorom četvoročlane obitelji, datirana u 2. st. (Gregl 1990). Taj je nalaz zajedno s gradnjom magistralnog plinovoda na području Donjih Čeha bio povodom zaštitnom arheološkom iskopavanju kojim je ratne 1991. rukovodio Zoran Gregl, otkrivši dio rimskodobne nekropole pod tumulima (Gregl 1992). Iduće je godine uslijedio još jedan slučaj, a neobično vrijedan nalaz. U selu Odra malo zapadnije od Donjih

¹ Istraživanjima je rukovodila Remza Košćević uz sudjelovanje Rajke Makjanić, Zorana Gregla i Želimira Škobernea. Usp. Košćević – Makjanić 1986/87)

Čeha pronađena je mramorna nadgrobna vojnička stela s reljefnim prizorom pokojnika na konju između dva žalobna erota, datirana u kraj 1. st. (Rendić-Miočević, u: Zagreb 1994, 104). Osamdesetih godina na području istog sela slučajno je pronađen grob iz 2. st. Ostaci spaljenog pokojnika bili su pohranjeni u keramičkoj urni koja je zajedno s priložima, među inima i novcem cara Hadrijana, bila odložena u grob kružnog tlocrta sagrađen od lomljenog kamena (Gregl 1991: 72). Navedenim je istraživanjima i slučajnim nalazima donja vremenska granica romanizacije turopoljskog prostora sa sredine 2. st. pomaknuta na početak 1. st. (Gregl 1997: 13-28, 68-69).

Vratimo se nalazištu Ciglenica u Maloj Mlaki. Rekognosciranjem 1979. ustanovljeno je da se ono prostire na oranici površine otprilike 160 x 120 m, smještenoj uz obalu potoka Lomnice i lagano uzdignutoj nad okolnim zemljištem. Čitav je taj prostor u ono vrijeme, kao i danas, bio gusto prekriven ulomcima rimskog građevinskog materijala i keramičkog posuda (tegula, tubula, imbreksa, žbuke, naseobinskog posuda i slično). Zamijećena je i nekolicina grumenova željezne troske, mogućeg dokaza o antičkoj preradi metala, dok kameni utezi za ribarske mreže svjedoče o onodobnom ribolovu u obližnjem potoku. Opisane okolnosti navele su istraživača na pretpostavku da se na Ciglenici nalazilo rimskodobno seosko imanje (*villa rustica*). To je naselje moralo biti smješteno uz sporedni put čiji se tragovi nisu sačuvali, jer je od glavne prometnice Siscija – Emona, inače okosnice romanizacije tog prostora, udaljeno oko 150-200 metara. Tragovi ceste Siscija – Emona inače su sačuvani na nekoliko mjesta u Turopolju, među inim i u blizini Ciglenice. S tog nalazišta potječe i jedna brončana trubljava fibula datirana u 2. polovicu 2. st. i u 3. st. (Gregl 1980: 19-20; Gregl: 1990, 251). U 1981. Institut za arheologiju u Zagrebu u već spomenutom sklopu istraživanja i u navedenom sastavu proveo je pokusno iskopavanje na Ciglenici. Prikupljena je znatna količina ulomaka građevinskog materijala i standardne rimskodobne panonske keramike, ali se nisu pojavili predmeti koji bi bili pružili novih elemenata za datiranje i razumijevanje naravi naselja na tom nalazištu. Usto je ustanovljeno da je pretpostavljena arhitektura potpuno uništena.²

Sondiranje u 1981. bilo je prvo a zasad i posljednje arheološko posredovanje na Ciglenici. U proteklih dvadesetak godina u poljoprivrednim je radovima i nadalje na površinu dospijevala uništena rimska glinena i keramička građa. Međutim, u proljeće 2000. posrećio

se ondje i jedan nesvakidašnji nalaz. Obilazeći oranicu upravo u namjeri prikupljanja arheoloških predmeta, Vjekoslav Gutvald iz Donjih Čeha naišao je na rimski intaljo s likom božice Spes.³

2. OPIS INTALJA (sl. 1, 2)

Gornja i donja površina ravne su i ovalne, a strane zakošene, odnosno proširene prema dnu što predmetu daje oblik plitkog stošca odrezanog gornjeg dijela. Veličina donje površine je 10,5 x 8,5 mm, a gornje 14 x 11,5 mm; visina je 3 mm. Navedene mjere odgovaraju prosječnoj veličini rimskih gema (Sena Chiesa 1966: 5; Guiraud 1988: 29).

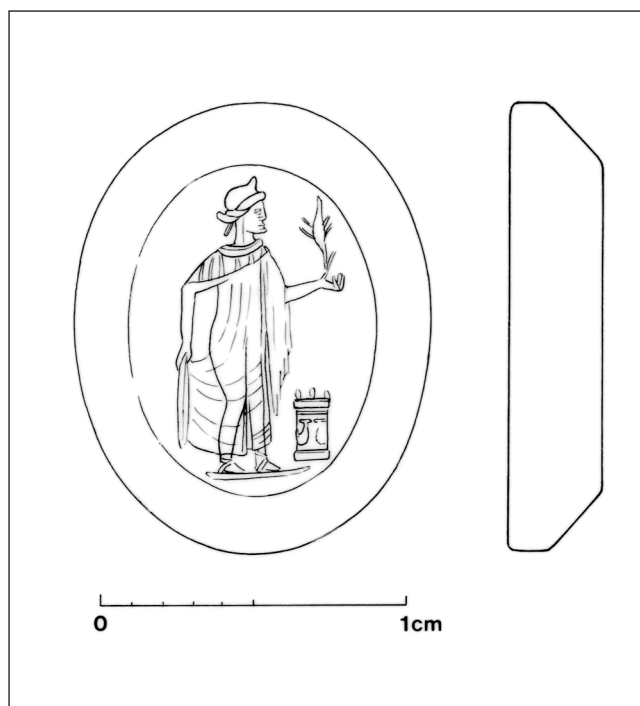
Na gornjoj površini prikazana je božica Spes, utjelovljenje nadanja, u obličju ženske osobe u pokretu nadesno na tlu naznačenom odozdo koso izbrazdanom debljom crtom. Profil lica stvaran je i plastičan, a osobito su istaknuti velik i lagano povijen nos s naznačenim grebenom i zadebljalim vrškom, te pretjerano izbočena brada; između njih slabije dolaze do izražaja stisnute usne. Sveukupno, to je lice tvrda izraza i neprivlačna izgleda, možda primjerenije muškom negoli ženskom liku. Kalota glave je visoko zaobljena, a frizura prikazana u obličju istaknutog svitka koji prati crtu čela, sljepoočnice i zatiljka, stršeci i izvan njega. Riječ je o pojednostavljenom prikazu češljanja gdje je kosa na tjemenu ravna, sa strana uvijena, a na potiljku skupljenja poput čvora. Takva se frizura pojavljuje u 1. st. pr. Kr. i traje i dalje, ali je, kad su u pitanju gema, datacijski nevažna jer njen stilizirani oblik na neportretnim prizorima traje sve do kasnoantičkog razdoblja predstavljajući svojevrstu gliptičku ikonografsku konstantu. Realistično predočene ženske glave na gemama svjedoče da je u pojednostavljenim prizorima prikazana upravo opisana frizura (Sena Chiesa 1966: br. 928 b; AGDS II: br. 408, 439 i d.; AGDS I/3: br. 2174, 2208, 2316 i d.; Guiraud 1988: 510; Middleton 1991: br. 102, 188, 189 i d.). Na vrhu tjemena božice trokutasti je šiljak, a uzduž vrata, ali odmaknut od njega, štipčasti izdanak koji bi mogao predstavljati uvojak kose ili pak vrpce dijadema čiji se vršak razabire na tjemenu. Naime, prije opisani način češljanja često se združuje s uporabom vrpce, odnosno dijadema. Taj predmet može biti prikazan u obliku uže ili šire jednostavne ili ukrašene trake koja opkoljuje kosu i visi zavezana niz potiljak u obliku dviju vezica. Treba međutim napomenuti da je dijadem širi pojam kojim se u arheološkoj literaturi imenuje vrpca ili pak vijenac

² Rezultati istraživanja nisu objavljeni, pa zahvalnost za podatke o tom pothvatu kao i o arheološkim istraživanjima na području Turopolja općenito dugujem dr. Zoranu Greglu.

³ Gospodinu Gutvaldu, kao i gospodinu Đuri Jakšekoviću, poznatom prijatelju i poznavatelju arheologije sjeverne Hrvatske, srdačno zahvaljujemo na suradnji i susretljivosti koju su pokazali obavijestivši o nalazu dr. Zorana Gregla iz AMZ. Intaljo je danas u privatnom vlasništvu gospodina Gutvalda; njemu dugujem osobitu zahvalnost na povjerenju koje mi je ukazao ustupivši mi predmet na objavu.

sl 1. Fotografija intalja (Nenad Kobasić)

sl 2. Crtež intalja (Irena Petrinec)

oko glave u muških i ženskih osoba, dok se predmet u obliku čvrste sprijeda trokutaste krune, svojstven isključivo ženskim likovima, naziva *stephane*. Stefane je dakle jednostruka ili dvostruka metalna kruna helenističkog podrijetla koju često nose božice Iustitia, Pietas i Salus. Vrpca pak, dijadem, razlikuje se od stefane po tome što je u pravilu na vratu svezana i što sprijeda nema trokutasti oblik (Saglio 1892; Mattingly 1923: Pl. 24:1; Mattingly 1936: Pl. 7:9, 18: 12 i d.; Sebesta – Bonfante 1994: 92, *passim*, Fig. 5.26).

Budući da frizura sa zavijutkom na tjemenu može uključivati i pramen ili pramenje kose koje iz njega pada niz vrat, u pojednostavljenim se primjercima taj dio kose ne može sigurno razlučiti od krajeva dijademe. Naime, u prije navedenim realistički predloženim primjercima pojavljuju se varijante s pramenjem kose na vratu ili s vrpčama dijadema, ali i s oba ta elementa zajedno. U našem bismo se slučaju na prvi pogled radije opredijelili za viseći kraj vrpce negoli za kosu, što se naslućuje na temelju odmaknutosti tog predmeta od vrata. Međutim, takva rekonstrukcija nije posve pouzdana, na što upozorava lik Spes na novcu cara Klaudija. Božica je ondje izvedena uzorno prirodno u svim pojedinostima osim neprirodno ukrućenog predmeta koji visi s potiljka duž vrata ne otkrivajući sam po sebi ni kosu ni tkaninu; tek nedostatak dijadema upozorava da je riječ o kosi (Mattingly 1923: Pl. 34: 11). Budući da se metalni dijademi šiljatog čeonog dijela prikazuju bez vrpca na vratu, moglo bi se zaključiti da je u slučaju intalja iz Male Mlake riječ o kombinaciji dvaju vrsta ukrasa frizure, ili pak zabludi gravera. Drugim riječima, lik Spes na tom predmetu imao bi manje uobičajenu varijantu ukrasa i češljanja kose. Treba međutim naglasiti da je o tim pojedinostima

nesigurno zaključivati na temelju gliptičke ikonografije, jer se na mnogim primjerima razaznaje da majstori nisu uvijek u potpunosti razumjeli svoje predloške ili ih nisu dovoljno vjerno prenosili.

Međutim, u rimskoj religijskoj ikonografiji postoji još jedan ukras ženske glave koji na tjemenu može (premda ne u pravilu) biti trokutast dok mu zavezani dio pada niz vrat u obličju dviju traka. To je *infula*, ukras sličan dijademu, a nose ga nevjeste i vestalke (Sebesta – Bonfante 1994: 57-59, Fig. 3.4., 3.5.). S obzirom da i nevestu i vestalku prati religijsko ozračje, takav bi predmet pristajao i božicama. Stoga nije isključeno da se na nekima od mnogobrojnih glava ženskih božanstava, osobito u gliptici i numografiji, iza ukrasa glave u obliku trokutastog vrška sprijeda i masivne trake koja pada niz vrat krije upravo *infula*. Vestalke i nevjeste nose taj predmet kao znamenje srodne simbolike, prije svega nevinosti, a potom i plodnosti koja se odražava u održavanju životvorne vatre ognjišta doma, odnosno države (Sebesta – Bonfante 1994: 57). Spes uz žrtvenik na kojem je vječna vatra, kao na intalju iz Male Mlake, otkriva dioništvo u važnoj sastavnici ukupne simbolike nevjeste i vestalke; stoga bi joj i *infula* na glavi dobro pristajala. Zbog različitih mogućnosti odgonetavanja božičine frizure općenito, kao i izvedbe koja na razmatranom predmetu nije dovoljno jasna, pitanje tog detalja ipak ostavljam nerazriješenim.

Božica je odjevena u ogrtač koji prekriva desno rame i prebačen preko lijeve nadlaktice pada mekano uzduž tijela otprilike do razine lijevog koljena. Desnom rukom pridržava rub odjeće tako da se zadignuti dio četvrtasto poput jedra prostire iza desne potkoljenice. Odjeća se u zadanoj ikonografskoj shemi božice Spes redovito sastoji od donje haljine i ogrtača, hitona

(moguće i peplosa) i himationa, što autori redovito spominju i u preglednim tekstovima i u pojedinačnim opisima. Međutim, dok zadignuti dio odjeće većina naziva donjom haljinom, pojedinci u njemu prepoznaju ogrtač, a oni treći nedoumicu zaobilaze neodređenim izrazom *odjeća* (Hild: 1431; Mattingly 1930: XXXVIII; Köhler 1966: 443; Sena Chiesa 1966: 249; AGDS II: 172; Guiraud 1988: 131; Hamdorf 1994: 806). Međutim, na ovom intalju, a to znači i na svim drugim istovrsnim predmetima, jer je ikonografija Spes ustaljena, božica očito zadiže donju haljinu. Taj je pokret i njegov sadržaj razvidan zahvaljujući stvarno i vjerno predloženim tkaninama različite debljine i mekoće. Slično kao na novcu cara Klaudija iz 41., izvoru kultne slike božice Spes, nabori ogrtača na ramenu krući su i deblji od tkanja donje haljine koja je prozirna i tanka, zapravo prozirna. Gipki i mekani nabori osobito su izraženi u čitavoj dužini lijeve noge, te na zadignutom dijelu hitona. Zadizanjem haljine dopadljivo je naglašen lagani korak, predložen inače neznatno svijenom i unatrag zabačenom desnom nogom. U desnoj ruci Spes žitni je klas koji ona ne drži čvrsto, već ga samo pridržava dlanom i blago zgrčenim prstima. Na podlozi desno od božanskog lika postavljen je okrugli žrtvenik s jastučastom osnovom i gornjom profilacijom iz koje se u pravilnom razmaku okomito uzdižu tri jezička podjednake veličine. U tim bi jezičcima trebalo prepoznati vatru usprkos tome što je jedan od njih, onaj desni, prikazan kao da plamti izvan gornjeg ruba žrtvenika a ne unutar njega. Premda se plamteća vatra u gliptici i numografiji najčešće crta drukčije i u pravilu realističnije, s time da prevladava jedan središnji plamen, ima i primjeraka gdje se ona predločava u obliku manje ili više stiliziranih međusobno odmaknutih jezičaca (Mattingly 1936: Pl. 90: 14, 91: 10). Prednja ploha oltara potpuno je ispunjena reljefnim prizorom dvaju dupina približenih repova i odmaknutih glava. Poviše njih nazire se vodoravno zadebljanje u obliku deblje žice nalik arhitektonskoj profilaciji. Međutim, šiljasti završetak tog predmeta uz lijevi rub ostavlja dojam da je riječ o prstenastom obruču razmaknutih i stanjenih krajeva koji obuhvaća gornji dio žrtvenika.

Vrsnoća izvedbe opisanog prizora u većini njegovih pojedinosti upada u oči već na prvi pogled. Jedino je glava grube fizionomije i pojednostavljene frizure, postavljena na jakom valjkastom vratu, u izvjesnom raskoraku s preostalim dijelom tijela koje vjerno oponaša prirodni izgled ljudskog lika. Udovi su razmjerni trupu, a predloženi su gipko i plastično, s precizno prikazanim šakama i stopalima, što ukupno ostavlja

dojam žive i skladne cjeline bez pojednostavljanja i stilizacija svojstvenih velikom dijelu rimske gliptike. Svrha arhaizirajućih pojedinosti božičine ikonografije, prije svega odjeće, koja nepromijenjena traje nekoliko stoljeća, navodno je naglašavanje starosti njena kulta (Hamdorf 1994: 806). Na intalju iz Male Mlake pomalo arhaizirajućima doimaju se usto fizionomija i moćna oblina desnog boka.

Na prvi se pogled čini da je predmet načinjen od poludragog plavog kamena ahata rezanog vodoravno u dva sloja, donjeg tamnog, gotovo crnog, a gornjeg nešto svjetlijeg, zatvoreno plavog. U tome slučaju prizor bi bio urezan do razine donjeg sloja tako da se ukrašena površina sastoji od svjetlije podloge i tamne ljudske siluete. Opisani oblik intalja često se primjenjuje upravo na višebojnim ahatima jer pruža najbolju mogućnost isticanja kromatskih razlika dvobojnog kamena (Guiraud 1988: 31). Međutim, mikroskopski pregled daje naslutiti da je intaljo načinjen od stakla, odnosno staklene smjese.⁴ Prema tome, najvjerojatnije je riječ o neobično vjernoj imitaciji ahata i tehnike urezivanja, koja se inače rabila pri izradi gema od dragog i poludragog kamenja.

Kad bi kojim slučajem bio izrađen od poludragog kamena ahata, ovaj bi intaljo prema Pliniju pripadao drugoj po učestalosti skupini rimske gliptike, odmah iza predmeta od crvenog karneola (Guiraud 1988: 26-27; Krug 1995: 181-182). Ahat je inače mikrokristalinični kremen sastavljen od dvaju slojeva plavih nijansi, jedne tamne, gotovo crne, a druge svjetlije, zatvoreno plave, koji je u antici bio prilično cijenjen. Dvobojni plavi ahat spominje i Plinije pod nazivom *oniks*, dok je općepoznato suvremeno ime za intalja takve vrste *nicolo*. Iz Plinijeve napomene o često intenzivno plavoj boji gornjeg sloja plavog ahata, što nije njegova prirodna osobina, dade se naslutiti da se takav kamen već onda, kao i u suvremenoj gliptici, dodatno bojao (Guiraud 1988: 21; Krug 1995: 180-181). Rimljani su, opet prema Pliniju, ahat nabavljali pretežno u Arabiji i Indiji. Nije dokazano, premda je vjerojatno, da su i evropska ležišta, naprimjer Idar-Oberstein u Njemačkoj ili Kosmaj u Jugoslaviji, bila iskorištavana već u antici (Sena Chiesa 1966: 70-71; Krug 1995: 180-181). Dobro je pritom napomenuti da podatak Artura Evansa o nalazištima ahata (uz drugo drago i poludrago kamenje) u Hercegovini, koji se prenosi i u novoj literaturi (Middleton 1991: 5), ne odgovara istini.

Međutim, s obzirom da pred sobom imamo predmet koji je najvjerojatnije ipak načinjen od stakla, potrebno je kratko osvrnuti se i na taj dio rimske

⁴ Pregled je obavio gospodin Marin Šoufek iz Prirodoslovnog muzeja u Zagrebu, došavši pritom do spoznaje da najvjerojatnije nije riječ o ahatu već o staklu. Međutim, stopostotno sigurnu procjenu omogućila bi jedino zahtjevna i skupa reagenska difrakcijska analiza, postupak koji radi novčanih i organizacijskih ograničenja nisam bila u mogućnosti osigurati. Gospodinu Šoufeku dugujem veliku zahvalnost na strpljivosti i trudu koje je uložio da bi mi približio prirodu postupka i poteškoće pri razlikovanju dragog i poludragog kamenja, odnosno stakla, od kojih su se izrađivale rimske geme.

gliptike, odnosno na one njezine osobine koje se dadu povezati s ovdje razmatranim intaljom. Za stručnjaka i upućenog laika podjednako pojam stakla u gliptici izaziva primisao na predmet skromnije kakvoće i manje vrijednosti. U osnovi takvo razmišljanje nije pogrešno, ali je nedorečeno. Premda već Plinije spominje izradu staklenih gema u kontekstu krivotvorenja, čini se da imovinski razlozi nisu bili ni jedini, a ni presudan poticaj cvatu proizvodnje takvoga nakita. Staklene su gema u rimskoj gliptici prisutne od samog početka; tada se navodno nisu smatrale manje dragocjenom zamjenom za kamen. U ranijem razdoblju, osobito u 1. st. pr. Kr i 1. st. pos. Kr., jedan dio staklenih gema dosegao je toliku vrsnoću da ni iskusno oko nije lako moglo primijetiti razliku. Dragocjenost takvih predmeta nije počivala na građi nego na zahtjevnosti postupka, prije svega doradi i rezanju krhkog stakla nakon otiskivanja oblika gema i okvirnih obrisa prizora iz metalnog ili keramičkog kalupa, odnosno matrice, načinjenih prema gliptičkom izvorniku ili novcu. Sveukupno je ipak većina staklenih gema, osobito onih iz kasnijeg razdoblja, prepoznatljiva po lošoj i površnoj izradi i smjese i prizora; uspješni primjerci dostojni usporedbe s najboljim kamenim gemama ostaju iznimke. Treba još spomenuti da su se staklene imitacije nikola obilato izrađivale u ranoj i kasnoj antici, s time da im je kakvoća s vremenom opadala (Sena Chiesa 1966: 5-7; AGDS I/3: 135; Guiraud 1988: 33; Krug 1995: 36-37).

3. IKONOGRAFSKO TUMAČENJE

Pojam nade, osjećaja koji čovjeka ne napušta ni onda kad sve drugo iznevjeri, u grčkoj je književno-filozofskoj misli živio kao suptilno razrađena suprotnost između povoljne i zlokobne mogućnosti očekivanja, ali se nije ostvario ili barem nije ostavio traga, ni u likovnim umjetnostima ni u religijskom kultu. U Rimljana je naprotiv utjelovljena nada zadobila vid isključivo povoljnog očekivanja (*Spes Bona*), pa je kao takva već u 4./3. st. pr. Kr. poprimila svojstva religijskog štovanja i ikonografije koji se nisu mijenjali sve do kasnoantičkog razdoblja. Premda je njeno štovanje po svemu sudeći nastalo u okružju prirode, odnosno sela i poljoprivrede, sveobuhvatni joj se smisao ubrzo proširio na sve vidove života pojedinca, zajednica, naroda i države. Stoga su joj se utjecali seljaci, vrtlari, moreplovci, ratnici, zarobljenici, bolesnici, zaljubljenici, supružnici i (budući) roditelji, te mnogi drugi. Zazivala se u svim onim prigodama obiteljskog i javnog života koje su trebale zagovor povoljnih okolnosti, ondje dakle gdje su na sličan način posredovali Ekvitas, Fides Publika, Bonus Eventus, Fortuna u izvornom i različitim sinkretiziranim vidovima, potom Salus, Viktorija, Virtus, Paks i njima srodne božanske personifikacije osobnog i političkog dobra i napretka. Osobine i kultne slike nabrojanih božanstava bile su srodne i isprepletene; u našem kontekstu zanimljiva je osobita povezanost Spes sa Salus i Fortunom. Već

od Augusta, a osobito za Klaudija, narodnjačka se narav štovanja Spes prožela carsko-državnom ideologijom. Naime, u Italiji se taj kult proširio već za vrijeme punskih ratova, a novi je vrhunac doživio u sredini i u drugoj polovici 1. st. Njen se lik u numografiji prvi put pojavio na novcu cara Klaudija 41., da bi u nepromijenjenoj ikonografiji trajao za Flavijevaca i Severa, a u drukčijem obličju i poslije njih. Napomenimo na kraju da je Spes, barem u razdoblju prije kasne antike, djelotvorna svugdje osim u grobnom okružju, o čemu svjedoče nadgrobni natpisi poput onog *Spes et Fortuna valet* i njima slični (Hild: 1430-1431; Mattingly 1923: CLVI, passim; Mattingly 1930: XXXVIII, passim; Stevenson 1964; Köhler 1966; Sena Chiesa 1966: 249; Hamdorf 1994).

Prije ikonografskog razlaganja prizora potrebno je osvrnuti se i na nedoumice povezane s dometima štovanja božice Spes. Premda je njen lik razmjerno čest na novcima od 1.-4. st. i stoga prisutan širom Carstva, kult u pravom smislu, dakle štovanje posvjedočeno građevinama, žrtvenicima, kipovima i natpisima, uzelo je maha jedino u srednjoj Italiji, odnosno Laciju i Kampaniji. U provincijama, naprotiv, tragovi su mu rijetki (Hild: 1431; Hamdorf 1994: 804-805). Učestalost utjelovljene nade na novcu očito nije potaklo širenje njena kulta u provincijama, gdje su po svemu sudeći Spes zasjenila malo prije nabrojena srodna božanska utjelovljenja. Naime, pojava na novcu ne svjedoči o štovanju prikazanog božanstva nego isključivo o carskom odnosu prema njegovu kultu. U kontekstu carske ideologije Spes s cvijetom kao metaforom naviještanja novog života obećavala je ili rođenje prijestolonasljednika ili pak napredak i dobrobit Carstva (Hild: 1431; Mattingly 1923: CLVI; Mattingly 1936: LXXV; Hamdorf 1994: 806). Naprotiv, likovi Spes na gemama s pravom se mogu smatrati dokazom o proširenosti njena štovanja u određenoj sredini.

Gdje su pritom nedoumice koje sam spomenula u prvoj rečenici prethodnog odjeljka? U već pomalo kultnom djelu o gemama s područja Akvileje nailazimo na podatak da je predstava Spes *fra le più divulgate*, *sia sui conii monetali che su gemme*, a taj podatak nije osamljen (Sena Chiesa 1966: 249 AGDS II: 163). Međutim, evidencija o gemama posvuda, uključujući i akvilejski prostor, radije govori u prilog leksikonskim tvrdnjama o slabom odjeku štovanja Spes u provincijama. Potkrijepit ću to mišljenje nekolicinom primjera iz literature korištene u ovome prilogu. Dakle, među desetcima, stotinama pa i pokojoj tisući intalja obrađenih u navedenim monografijama susreću se tek po jedan ili dva primjerka s likom Spes, a ponegdje i nijedan (Sena Chiesa 1966: br. 643, 644; AGDS II: br. 462, 463; Guiraud 1988: br. 396). Prema tome, već i po motivu intaljo iz Male Mlake spada među razmjerno rjeđe primjerke rimske gliptike. Usto prema mome znanju i uvidu taj je primjerak ikonografski osebujan; nisam mu uspjela naći bliskih analogija. To, međutim, ne bi trebao biti razlog za sumnju u njegovu izvornost; o tome svjedoče i okolnosti nalaza i potpuno povjerenje

u nalaznika. Poznato je da u rimskoj gliptici osim većine serijskih i međusobno malo različitih prizora postoje i oni unikatni. Takvi se u pravilu povezuju s naručenim izrađevinama i svojstveni su ranijem razdoblju, prije no što je izrada gema od umjetnosti spala na komercijaliziranu serijsku proizvodnju; nisu međutim nepoznati ni u kasnijem razdoblju (Sena Chiesa 1966: 40, 46, 235, br. 695, 964, passim; AGDS II: 163, 184, br. 536; Middleton 1991: 11). Premda su božanske personifikacije poput Spes svojstvene upravo izradi gema za ponudu, a ne po narudžbi, moguće je da je primjerak o kojem ovdje govorimo bio iznimka u tom pogledu, odnosno da je usprkos svakodnevnom motivu bio jedinstvena izrađevina. Ukoliko je riječ o staklenom intalju, iznesena se zapažanja dakako odnose na njegov uzorak. Međutim, takvo je razmišljanje ograničeno ne samo nedostatnim uvidom u sveukupnu građu već i činjenicom da nisu sve rimske geme ugledale svjetlo dana, niti su sve objavljene; stoga je svaki zaključak temeljen na analogijama uvjetan i nesiguran.

U starijoj se literaturi susreće mišljenje da je lik Spes na novcu, glavnom ikonografskom izvoru gliptičke umjetnosti, toliko neizražajan da bi bez natpisa na egzergu bio praktički neprepoznatljiv ili pak pripisan nekoj od srodnih personifikacija (Hild: 1431). Ta tvrdnja ima smisla jedino ako se odnosi na antičke suvremenike, u velikoj većini prosječne ljude bez umjetničke i kulturne naobrazbe. Suvremeni će stručnjak lik Spes prepoznati po onoj tako svojstvenoj kretnji zadizanja hitona koji pritom poput jedra strši od njene noge, prateći joj lagani korak. Ipak, na jednom intalju iz Münchena prikazan je ženski lik koji stoji čvrsto priljubljenih nogu, držeći u lijevoj ruci baklju, a desnom pridržavajući haljinu slično kao Spes. U tom se liku naslućuje, ali pod znakom pitanja, božica Artemida (AGDS I/3: br. 2174). To bi moglo upućivati na stanoviti kulturni sinkretizam, pogotovo stoga što se Artemida pojavljuje i s grančicom u ruci, a potom i kao ona koja žanje žito (Sena Chiesa 1966: br. 97; AGDS I/3: br. 2275). Podjednako odignut četvrtasti komad tkanine prisutan je u jednoj inačici Afrodite ikonografije, ali je u tom slučaju riječ o dijelu himationa koji božica odize s obje ruke, jednom iza noge, a drugom poviše glave (Sena Chiesa 1966: br. 245). Sličnih primjera zasigurno ne nedostaje, ali se ipak smije ustvrditi da ni jedna druga božica antičkog svijeta u carskome razdoblju ne posjeduje u svojoj kulturnoj slici detalj potpuno podudaran kretnji kojom Spes pridržava svoj hiton, a da pritom pokazuje istovjetnost i u drugim elementima. Korak koji pritom čini protumačen je kao metafora trajnosti nade, odnosno neprekidan hod prema pozitivnom ishodu očekivanja (Hamdorf 1994: 806).

Na intaljima iz Akvileje Spes ne korača već su joj noge priljubljene jedna uz drugu. Znakovito je pritom da je njen stav opisan kao *avanzante*, što sugerira pokret, a moglo bi se protumačiti jedino previdom nastalim uslijed poznavanja kulturne slike Spes u obliku posvjedočenom u pretežnom broju

primjeraka na kojima je božica uistinu prikazana u pokretu (Sena Chiesa 1966: 249). Inače, predložak mirujuće Spes nalazi se na nekim kovovima cara Hadrijana, premda je moguće da božica lagano korača, a da dojam mirovanja proizlazi iz neprozirnosti odjeće ispod koje vire samo stopala postavljena u ravnini jedno iza drugog. Zanimljivo je da i ovdje autor mirujuću Spes opisuje kao *advancing left* (Mattingly 1936: 265, Pl. 50: 20). Istina je da Spes u mirujućem stavu pokazuje sličnosti s prije spomenutim intaljom na kojemu se naslućuje Artemida s bakljom u ruci. Još više sličnosti takva Spes pokazuje s arhajskim likovima Afrodite koja na sličan način zadize haljinu, držeći čak ponekad u ruci cvijet, odnosno pupoljak. Međutim, ni Artemida ni Afrodita pritom ne koračaju. Što je još važnije, opisana slika pripada isključivo njihovoj arhajskoj ikonografiji koja se u klasičnom razdoblju potpuno preobražava (Kahil 1984: 667, br. 617; Delivorrias 1994: 14, 19). Na novcu cara Antonina Pija Ekvitas zadize haljinu slično kao Spes, ali ona miruje i u ruci drži feniksa (Mattingly 1940: Pl. 8: 18). Prema tome, možemo bez bojazni ustrajati na već izrečenoj tvrdnji da je carskodobna ikonografija Spes osebujna i prepoznatljiva.

Ako je usprkos svemu lik Spes potpuno prepoznatljiv na temelju odjeće, upravo intaljo iz Male Mlake predočava poteškoće u zaokruživanju njene kulturne slike na temelju atributa. Osnovna ikonografija Spes podrazumijeva veliki cvijet u obliku trolisnog pupoljka u ispruženoj ili malo uzdignutoj desnoj ili lijevoj ruci. Smisao pokreta ruke je u darivanju cvijeta, simbola potomstva ili napretka (Hild: 1430; Mattingly 1936: LXXV; Stevenson 1964: 757). U preglednim tekstovima autori navode da Spes u ruci drži cvijet, *pretežno* trolisni pupoljak. Međutim, u meni dostupnoj evidenciji koja se ne odnosi samo na geme nego i na novac, upravo veliki trolisni pupoljak *jedini* je oblik cvijeta u njenoj ruci. Osim, dakako, na intalju iz Male Mlake, na kojemu ona u ruci uopće ne drži cvijet. Usprkos tome zadržat ćemo se još malo na tom elementu, jer on može biti putokazom za razumijevanje kulturnog sinkretizma koji se po svemu sudeći odrazio na našem intalju. Dakle, cvijet u ruci kao simbol rođenja, odnosno rađanja, ponekad u ruci ima i zaštitnica tog događaja Juno Lucina (Köhler 1966: 443). Stoga su u navedenom detalju Spes i Juno Lucina izjednačene i sadržajno i (djelomice) ikonografski, ali nemaju drugih sličnosti u kulturnoj slici. Božanska personifikacija povoljnog ishoda, odnosno sreće u širem smislu – Bonus Eventus, ponekad u ruci drži grančicu koja na nekim primjercima ima prepoznatljiv izgled razlistale grane, ali se na drugima oblikom približava trolisnom cvijetu. Razlika je, osim donekle u stilizaciji, i u tome što je ta biljka u ruci Bonus Eventus pretežno okrenuta nadolje, dok je Spes pruža držeći je visoko uzdignutu. Sjetimo se da je cvijet u ruci Spes na jednom mjestu označen kao grančica (Sena Chiesa 1966: str. za Spes); stoga i grančica u ruci Bonus Eventusa u nekim slučajevima

uistinu može biti protumačena kao trolisni cvijet (Sena Chiesa 1966: 225-230; Guiraud 1988: 111-113). Budući da su i sadržajno te dvije božanske personifikacije bliske, mogućnost njihova prožimanja posve je stvarna. Sličnu grančicu, obješenu ili uspravljenu, ponekad u ruci drži i Apolon (Sena Chiesa 1966: br. 54, 55 i d.; Guiraud 1988: br. 32, 34). Međutim, taj atribut u drugih bogova uglavnom ima prirodni izgled grane, a ne trolista.

Vratimo se odnosu Spes i Bonus Eventusa; nije cvijet jedina veza između njih. Spes na intalju iz Male Mlake iznimno u ruci ne drži cvijet već žitni klas, a iz nekih se detalja dađe razabrati da je taj predmet na stanovit način nametnut njenoj temeljnoj kultnoj slici. Prvo, ona ga ne drži čvrsto kao što je to uobičajeno za takav predmet već ga pridržava kao da na dlanu ima čitavo stablo ili, naprimjer, božicu Niku, ili možda pateru. Osim toga, bogovi koji kao atribut imaju klasje u pravilu u ruci drže, ako u njoj nemaju ništa drugo, po dva žitna klasa, a znatno rjeđe po jedan. Zanimljivo je da u pojedinim slučajevima i Bonus Eventus u ruci drži klasje, pridružujući se time bogovima plodnosti i napretka, ponajprije Cereri i njenim osobinama prošetima Fortuni i Izidi, potom Fides, Ekventas, Merkuru i još ponekima (Sena Chiesa 1966: 225-249; Guiraud 1988: br. 226, passim; Middleton 1991: br. 118-123). Možda bismo čak i u za Spes neočekivano gruboj, zapravo muškoj fizionomiji, mogli naslutiti primisao na Bonus Eventus koji se prikazuje kao mladić; sjetimo se pritom da je najomiljeniji gliptički medij za tu peronifikaciju upravo *nicolo*, što se ne može reći za prikaze Spes (Sena Chiesa 1966: 3). Premda su točne okolnosti nalaza izgubljene, može se primijetiti da se predmet s prikazom božice koja u ruci drži žitni klas dobro uklapa u okružje poljoprivrednog imanja kakvo je vjerojatno bilo ono na Ciglenici.

Važan dio kultne slike na razmatranom intalju je žrtvenik. Ni na jednom meni poznatom prikazu božice Spes same nije predložen oltar. Usto, u preglednim tekstovima o Spes, kao i o oltaru, nema podatka o njihovoj zajedničkoj pojavi koju bi prije svega trebalo očekivati u numografiji (Stevenson 1964; Stevenson 1964 a). Treba pritom imati na umu da žrtvenik u kultnoj slici različitih bogova nije neuobičajen; oni uzanj ponekad stoje bez neke očigledne smislene veze, drugi put mu se približavaju u namjeri žrtvovanja ili je prikazan sam čin žrtve, a ponekad se na žrtvenik oslanjaju ili čak sjede na njemu. Sveukupno je ipak žrtvenik razmjerno rijedak element kultne slike bogova u antičkoj gliptici. Utoliko je znakovitije da je žrtvenik gotovo neizostavni element kultne slike Salus koja se usto ponekad prikazuje na prijestolju ukrašenom reljefnim likom Spes (Saldino 1994: 656-661). U našem kontekstu, a s obzirom na navedene podatke, zanimljiv je i prikaz Bonus Eventus uz upaljeni žrtvenik (Sena Chiesa 1966: br. 226). Još je znakovitiji prizor na jednom intalju gdje su Spes i Fortuna prikazane uz oltar (Rausa 1997: 805, br. 1).

Važno je napomenuti i to da se i Fortuna sama, ili pak u zajednici s drugim bogovima, ponekad prikazuje zajedno sa žrtvenikom, i to na gemama i na novcu cara Marka Aurelija (Stevenson 1964: 72; Sena Chiesa 1966: 244-245, br. 626; Rausa 1997: br. 149, passim). Prisjetimo se usto da je teološki razvidan kulturni sinkretizam Fortune i Spes našao odraza u numografiji; na Hadrijanovu novcu iz 134.-138. dvije se božice pojavljuju zajedno, a na novcima Elija Cezara (137.) i Marka Aurelija Cezara (156./157.) Fortuna je predložena s cvijetom u ruci, dakle kao Spes (Hamdorf 1994: br. 12; Rausa 1997: br. 188). Premda oltar nije redoviti element kultne slike ni jednog boga, pa tako ni Spes, smisao ovog predmeta u danom kontekstu čini se bliskim općenitom značenju Spes. Riječ je naime o *ara ignita*, dakle žrtveniku na kojem gori vječna vatra, u ovom slučaju očito posvećena božici kao zalog njena zagovora (usp. Saglio 1877: 348; Stevenson 1966: 37). Trajnost te vatre primjerena je isticanju vječnosti nade.

Međutim, postavlja se pitanje može li se u tako posvjedočenu povezanost kulturnih slika Spes, Salus i Fortune uklopiti i prizor para suprotstavljenih dupina prikazanih na žrtveniku. Prije svega treba imati na umu da u naznačenom kontekstu ne može biti riječ o pukom ukrasu jer se na žrtvenicima najčešće reljefno prikazuju životinje, biljke i stvari prisutne kod žrtvovanja, kao i žrtvene potrepštine i ukrasi koji se rabe u tom činu. Pritom su prizori koji krasi žrtvenike u pravilu povezani s prirodom žrtve, odnosno boga kojemu se ona prinosi (Saglio 1877: 351-352; Stevenson 1964 a: 71). Da je među dvama dupinima na našem intalju trozubac, ne bi bilo sumnje u prisutnost Neptuna. Osim što se trozubac redovito pojavljuje uz samog Neptuna ili uz njegove simbole, među koje spada i dupin, poznati su i prizori oltara ukrašenih parom dupina uz trozubac (Stevenson 1964: 72; Sena Chiesa 1966: br. 49; Simon 1994). No, s obzirom da trozubac ovdje nedostaje, a da se i inače Neptun u pravilu ne pojavljuje ni sa Spes, ni sa Salus, ni s Fortunom, a ni s njihovim simbolima, u navedenom bih kontekstu uglavnom odbacila moguću povezanost dvaju dupina s bogom mora. S duge strane, dupin je moguće dovesti u vezu sa Spes izravno, a i posredstvom Fortune; objema se božicama među inima utječu moreplovci. (Hild 1896: 1276; Hamdorf 1994: 804). Usto, dupin simbolizira sreću, pojam koji zapravo predstavljaju i Fortuna i Spes Bona (Andreae 1986) Na bliskost dupina ideji obilja utjelovljenoj Fortunom upozorava nekolicina intalja iz 1. st. pr. Kr. na kojima je ta životnja prikazana uz rog obilja, odnosno uz kormilo i žitni klas. (AGDS I/3: br. 2362, 2363; Guiraud 1988: br. 863). Dupin sâm ima širok raspon simboličkih osobina osim prije spomenute sreće: mudrost, opreznost, dobrotu, požrtvovnost, upravljanje plovidbom, preobrazbu, spasenje, putovanje na drugi svijet, uskrsnuće, prijateljstvo prema ljudima, a osobito mladosti, brigu za vlastitu mladunčad (Diez 1957). Pojedine od njih mogle bi se možda i izravno povezati sa Spes,

naprimjer upravljanje plovidbom, sklonost mladima, dakle i djeci, te briga za vlastitu mladunčad; Spes je, prisjetimo se, prije svega zaštitnica potomstva.

Ne manje zanimljiva je i dupinova sposobnost spašavanja, koja asocira na Salus, utjelovljenje zdravlja, sigurnosti i spasenja, dakle na božansku personifikaciju tijesno povezanu s Fortunom i sa Spes. Salus naime kod Rimljana obuhvaća pojam širi od samog fizičkog dobra; ona uključuje i ideju spasa kojoj se već od kraja republičkog razdoblja pridaje vjerska soteriološka komponenta (Mattingly 1923: 409; Köhler 1966: 443; Hamdorf 1994: 805, br. 1, 12 i d.; Saldino 1994: 656) Ta je povezanost našla odraza u religijskoj ikonografiji, gdje se Salus prikazuje na prijestolju ukrašenom likom Spes, a osim toga ponekad u ruci drži grančicu ili žitni klas. Budući da ovdje ne uspoređujemo Salus sa Spes općenito već upravo s primjerkom koji je predmet ovog rada, nije naodmet spomenuti i to da je oltar čest element kultne slike božice Salus (Saldino 1994: 661). Religijsko-kulturna srodnost između dviju božanskih personifikacija odrazila se i u latinskoj mudroslovnoj književnosti gdje su općepoznate različite kombinacije riječi *spes* i *salus*. Te su sintagme u vidu poslovice preživjele i u suvremenoj civilizaciji; paradigmatična je ona *U nadi je spas*.⁵

Treba ipak imati u vidu činjenicu da je poganskoj antici bliže tumačenje tog izraza u smislu zdravlja i spasenja u ovozemaljskim prilikama, dok kršćanski svjetonazor prije svega podrazumijeva spas duše. Naglašavam to u vezi s prije spomenutom činjenicom da je Spes u poganskoj antici primjerena svugdje osim u grobnom okružju. S druge strane, upravo su dupini u paru (bez trozupca) česti na grobnim spomenicima gdje, čak i u poganskoj antici, asociraju na već pomalo eshatološki obojeno prenošenje duša na drugi svijet (Diez 1957: 673-677; Andreae 1986: 54-55). Međutim, s obzirom da datacija intalja iz Male Mlake ne bi smjela prelaziti granice 2. st., paru dupina u opisanom kontekstu treba pridati nabrojene simboličke konotacije napretka, zdravlja i sreće koje ga povezuju sa Spes i Fortunom, nedodirnite eshatološkim sadržajima. Sama pak Spes na tom je predmetu predstavljena s elementima kulta Fortune/Cerere, a možda i Bonus Eventus, te Salus.

4. DATACIJA

Budući da je arheološki kontekst nalaza poznat ali neistražen, a možda i zauvijek izgubljen, jedina mogućnost datiranja ostaje oslanjanje na stilsku tipologiju koja je već sama po sebi ograničena. Naime, stručnjaci za antičku gliptiku složni su u procjeni da je datiranje na temelju stilskih osobina u toj grani umjetnosti osobito problematično. Usprkos tome svi se autori

trude datirati gema koje objavljuju, oslanjajući se najčešće upravo na (dvojbeni) stil. Naime, stilsko-tipološka klasifikacija antičkih gema ima pouzdano zacrtane okvire, ali su oni relativno-kronološki. Drugim riječima, i vrsni i najlošiji proizvodi nastaju u dugom razdoblju od 1.-4. st., što datiranje u rano razdoblje samo na temelju kvalitete i obratno čini nedovoljno pouzdanim. Osim toga, u isto se vrijeme njeguju različite stilske struje a njihove se osobine isprepliću, dodatno umanjujući pouzdanost datacije (Sena Chiesa 1966: 52-65; AGDS II: 163; Guiraud 1988: 56; Middleton 1991: 9; Krug 1995: 185). Znatnije opadanje kvalitete izrade gema kao opća pojava dolazi do izražaja tijekom 2. st.; stoga je usprkos istovremenoj proizvodnji vrsnih i loših primjeraka ipak lakše, odnosno donekle sigurnije, datirati gemu na kojoj je prizor pojednostavljen, negoli izrazito kvalitetan primjerak. Čini mi se da intaljo iz Male Mlake pripada upravo ovoj drugoj, datacijski problematičnijoj, skupini. Važno je napomenuti da je staklene gema, osobito one ranije i kvalitetnije, moguće opravdano datirati podjednako kao i njihove predloške od (polu)dragog kamenja (AGDS I/3, 135, bilj. 1). S obzirom na nedoumicu o naravi intalja iz Male Mlake, a još više zbog vrsnoće njegove izrade, kao usporedbe navodim isključivo kamene gema.

Svih pet intalja s likom Spes iz dostupne mi literature datirani su u kraj 1. i početak 2. st. (Sena Chiesa 1966: br. 643, 644; AGDS II: br. 462, 463; Guiraud 1988: br. 396). Međutim, primjerak iz Male Mlake od nabrojanih se razlikuje i stilski i ikonografski. Spomenuti intalji redom su proizvodi pojednostavljene sheme, a jedini predmet sličan našem jedan je primjerak iz Berlina, na kojemu je odjeća prikazana podjednako meko i prozračno, a lik prirodno i u živahnom pokretu (AGDS II: br. 644). Izuzmemo li taj primjerak, slobodno se može reći da se lik božice na našem predmetu po plastičnoj izvedbi i prirodnom izgledu lica i tijela, osobito udova, a podjednako i odjeće, po precizno predodređenim detaljima, a onda i po obliku predmeta i jasno razlučenoj tamnoj silueti i njenoj pozadini zasićeno plave boje, svrstava među primjerke izrađene u dobroj tradiciji augustovsko-klaudijevskog realistično-plastičnog stila. Međutim, tako rana datacija ne dolazi u obzir stoga što se uzorom lika Spes u gliptici smatra novac cara Klaudija iz 41. (Hild: 1431; Mattingly 1923: CLVI; Sena Chiesa 1966: 41-44, 52-54; Guiraud 1988: 60-61; Hamdorf 1994: 806). Znakovito je da je među mnogobrojnim likovima božice Spes na novcu od cara Klaudija do Severâ upravo onaj prvi, kladijevski, po prirodnosti izvedbe, osobito tkanine i pokreta tijela, najbližiji našem primjerku (Mattingly 1923: 182, Pl. 34: 11; Mattingly 1930: Pl. 4: 15, 29: 8-11 i d.; Mattingly 1936: Pl. 13: 7, 61: 9-10 i d.; Mattingly 1940, Pl. 20:

⁵ Lexicon totius Latinitatis, Vol. IV, Patavii 1940, s. v. Salus: 207-208; Spes: 445-447.

14 i d.). Prema tome, sredina 1. st. donja je granica mogućnosti izrade razmatranog predmeta. U prilog njegovu nastanku u 2. polovici 1. st. ili na početku 2. st. govore sve malo prije nabrojene osobine, kojima treba dodati i zapažanje da je preciznost izrade šaka i stopala, te prozračne odjeće, gotovo usporediva s predloškom na Klaudijevu novcu (Köhler 1966: Fig. 544). Na raniju dataciju upućuje (premda uvjetno) i način na koji je predložena podloga na koju su postavljeni Spes i žrtvenik. Ta je podloga naime odozdo jedva primjetno izbrazdana usporednim kosim crtama. Koso iscrtkana obrubna traka, koja se na nekim primjercima pretapa u podlogu ukrašenu kosim crtama ili motivom rombova, pojavljuje se u gliptici od etruščanskog i grčkog arhajskog razdoblja u kontinuitetu sve do vremena rimske republike, ali se uglavnom gubi u sredini 1. st. pr. Kr. (Sena Chiesa 1966: 109; AGDS II: br. 92, 110 b, 398). Na našem je primjerku taj motiv izveden izrazito nemarno, a ni druge okolnosti ne dopuštaju datiranje u razdoblje prije Krista. Stoga se u ovom slučaju on može razumjeti jedino kao preživjeli ostatak zastarjelog stila koji bi mogao upućivati tek na općenito nešto raniji nastanak predmeta.

Ima, međutim, na intalju iz Male Mlake i pojedinosti koje njegovu dataciju pomiču dublje u 2. st. To je prije svega izrazito uzdignuta kalota glave opkoljena moćnim vijencem snažno stilizirane frizure i osobito nevješto izrađenog ukrasa kose, dijademe ili vrpce. Taj dio božičina lika odaje svojstva pojednostavljenog klasičnog stila 2. st. (Sena Chiesa 1966: 59-67; Guiraud 1988: 35-56). Dodajmo k tome da i elementi sinkretizma u kulturnim slikama različitih bogova, a osobito onih obilja i prosperiteta, među koje u širem smislu spada i Spes, pojavljuju od 2. st. (Sena Chiesa 1966: 48, 240-241; Guiraud 1988: 52, 67; Krug 1995: 37). Usto, i oltar se na reversima novaca cara Hadrijana i njegovih nasljednika prikazuje češće negoli u 1. st. (Mattingly 1936; Mattingly 1940).

S obzirom na iznesena zapažanja intaljo iz Male Mlake najradije bih datirala u kraj 1. st. i u 2. st. Zbog naznačenih proturječnosti u pojedinim datacijskim elementima, kao i općenite ograničenosti datacije na temelju stila, ne bih se usudila tu dataciju sužavati. Pritom mislim na vrijeme nastanka tog predmeta, a ne njegova prispjeća na mjesto nalaza. Naime, kao što su se vrsne game povremeno izrađivale i u kasnijem razdoblju, isto su s tako vrijedni primjerci znali "preživjeti" i nekoliko stoljeća (Krug 1995: 285).

5. PODRIJETLO NALAZA I NJEGOVO ZNAČENJE U ARHEOLOŠKOM KONTEKSTU

Premda je njegov uži arheološki kontekst zauvijek izgubljen, intaljo s nalazišta Ciglenica može, ako i u skromnim razmjerima, baciti malo više svjetla na narav rimskog naselja na tome mjestu. Prijašnji nalazi

prikupljeni obilascima i sondiranjem pokazali su da je ondje stajalo rimskodobno seosko imanje. Međutim, vrsnoća novopronađenog predmeta govori u prilog naselju, odnosno imanju, u kojemu su obitavali ili ga pak posjećivali, pripadnici boljeg sloja rimskih građana.

U vrijeme rimskog osvajanja vrsni predmeti rimske materijalne kulture, kamo spadaju i game, slijedili su vojne logore i putove koji su do njih vodili, dok su u uznapređovalom razdoblju romanizacije stizali i u civilne sredine. Bili to gradovi ili vile, uvijek je riječ o sredinama koje su dosegle zamjetan stupanj prilagodbe rimskom načinu života i sposobnosti korištenja njegovim pogodnostima (Sena Chiesa 1966: 38, passim; Guiraud 1988: 26-27, passim; Krug 1995: 187, 192). Istina, u postklaudijevskom razdoblju game više nisu privilegij vojnika i viših civilnih slojeva, niti su dostupne samo bogatima. Tijekom 2. st. izrada gema pomalo je izgubila svojstvo umjetničke djelatnosti, preobrazivši se u serijsku poluindustrijsku proizvodnju za tržište, odnosno za široki sloj kupaca (Sena Chiesa 1966: 10, 35-38; AGDS II: 184; Guiraud 1988, 56; Krug 1995: 187). Međutim, predmet vrstan kao onaj o kojem je ovdje riječ bio je, neovisno o vremenu izrade i(li) prispjeća na mjesto nalaza, dragocjen dokaz o vlasniku boljeg imovinskog položaja i višeg stupnja romaniziranosti. Naime, otprilike od sredine 1. st., kada je umijeće izrade gema već počelo pokazivati znakove opadanja, a intalji se urezivali u jednobojno kamenje radije negoli u ono s više nijansi, vrsno izrađen *nicolo* postao je pomalo rijetkost. Ništa neočekivano imamo li na umu podatak da je izrada te vrste intalja iziskivala i naglašavala kakvoću urezanog motiva koji se taman mora jasno ocrtavati na svjetlijoj podlozi. S obzirom na to ne iznenađuje ni podatak da graveri počesto nisu uspijevali u tom pothvatu (Sena Chiesa 1966: 3, 40). Ova se zapažanja, *mutatis mutandis*, odnose i na vrsno izrađene staklene game. Moguće je, štoviše, pomišljati i na to da je kupac u našem slučaju, prevaren od spretnog trgovca, platio staklo po cijeni ahata, vjerojatno sav ponosan što se domogao razmjerno skupocjenog predmeta.

Vrsnoća izrade intalja iz Male Mlake osobita je i s obzirom na motiv i na pretpostavljenu dataciju. Naime, prizori bogova plodnosti i napretka, premda ih ne nedostaje i ranije, svojstveni su osobito 2. st. i nose sve odlike serijske proizvodnje, prije svega površnost u izvedbi i monotonost u zamisli motiva (Sena Chiesa 1966: 46, passim; AGDS II: 163; Guiraud 1988: 52). Prema tome, kad bi ovdje razmatrani intaljo kojim slučajem bio od ahata, moglo bi se pomišljati i na to da usprkos uobičajenosti osnovnog motiva ne predstavlja serijski proizvod već naručeni umjetnički predmet. Ako je pak riječ o staklu, priča je još zanimljivija. Naime, poznato je da se često na različitim mjestima nalaze posve isti primjerci staklenih gema, a nerijetko i njihov kameni predložak. Usto, ikonografski repertoar staklenih gema sveukupno je jednoličan, jer je njihova proizvodnja serijska, što znači da se odvija u okviru postupka koji ne stremi

obogaćivanju prizora (Sena Chiesa 1966: 6; Guiraud 1988: 33; Krug 1995: 36). Stoga ostaje pomalo zagonetnom činjenica da se intalju iz Male Mlake ne nalazi analogija, te da je već i njegov ikonografski predložak oseban sam po sebi.

Geme se pronalaze u različitim arheološkim okolnostima: kao grobni prilozi, kao zavjetni darovi na mjestima kulta, u okviru ostava blaga, kao i na mjestima svakodnevnog života. U svakodnevici intalji su se rabili kao nakit, umetnuti u prstenje ili različite privjeske, uključujući i naušnice; potom kao amuleti ili pečati, a pojedinci su ih prikupljali u vidu zbirke (Sena Chiesa 1966: 37, *passim*; Guiraud 1988: 69-71). Samo su se izrazito veliki primjerci upotrebljavali kao ovjesni nakit, dok su manji u pravilu bili izrađeni za prstenje. Već od sredine 1. st. uloga intalja kao pečata izašla je iz šire uporabe ostajući ovlaštenim predmetom državnih dužnosnika, a prstenje s umetnutim gemama otad se smatralo nakitom primjerenim ženama i djeci (Sena Chiesa 1966: 5, 37-38; Guiraud 1988: 69-71; Krug 1995: 43). Intaljo iz Male Mlake ni po građi ni po motivu ne pokazuje amuletskih naznaka, pa je nesumnjivo izrađen kao nakitni komad i to, s obzirom na veličinu, najvjerojatnije kao umetak za prsten. Činjenica da je pronađen bez okvira teoretski upućuje na nekoliko mogućnosti. Prva, da je riječ o votivnom predmetu, najmanje je vjerojatna s obzirom na mjesto nalaza, a druga, da je bio dijelom zbirke, vjerojatno bi se već dosad bila potvrdila u obilascima i sondiranju nalazišta. Iz istog razloga nije vjerojatno ni to da je intaljo dospio u zemlju kao grobni prilog. Prema tome, najvjerojatnije je riječ o još neprodanom vlasništvu trgovca, ili je pak predmet bio zagubljen prije umetanja u okvir, odnosno iz njega naknadno ispao.

U pitanje podrijetla temeljenog na stilu i načinu izrade ne bih se upuštala ne samo zbog nedostatka (ili nedostupnosti) bliskih analogija, već i zbog objektivnih teškoća u prepoznavanju radioničkih stilova čak i u sredinama gdje je rimskodobna gliptička građa dobro proučena. Osnovna poteškoća je u tome

što se pretpostavlja da su nacrti istih ili sličnih uzoraka kolali među radionicama širom Carstva (Sena Chiesa 1966: 4, 69, *passim*; Guiraud 1988: 57; Krug 1995: 189-190). Međutim, okvirnu i stoga manje obvezujuću pretpostavku o tome moguće je temeljiti na saznanjima o općim trgovačkim i prometnim prilikama u Gornjoj Panoniji u prva dva stoljeća. Poznato je da tijekom 2. st. sjevernoitalski, odnosno akvilejski, trgovački monopol razbijaju trgovci i iz drugih krajeva, prije svega Galije (Migotti 1999/2000: 200). Međutim, ograničenost takvih okvirnih promišljanja u odnosu na podrijetlo pojedinih primjeraka arheološke građe, jasnu samu po sebi, dobro ocrtava i primjer noričkog Magdalensberga. Premda tamošnje geme pokazuju srodnost sa srednoitalskima, akvilejsko im je podrijetlo pretpostavljeno na temelju zemljopisno-prometnih okolnosti (Sena Chiesa 1966: 78). U tom kontekstu nije naodmet podsjetiti se na to da su Rim i Kampanija bili jača središta proizvodnje gema negoli Akvileja, te da je kult božice Spes uhvatio maha upravo i jedino u tim krajevima. Međutim, s obzirom na nedostatak opipljivih argumenata za pretpostavku o srednoitalskom podrijetlu našeg predmeta, a imajući u vidu razgranatost i tržišne domete akvilejske proizvodnje gema, kao i tradiciju trgovanja između Akvileje i sjeverozapadne Panonije, akvilejski krug ostaje najvjerojatnijim mjestom izrade intalja z Male Mlake.

To je tek pretpostavka; na pitanje o podrijetlu tog predmeta, kao i na mnoga druga pitanja u vezi s rimskim naseljem na nalazištu Ciglenica, raspoloživa građa ne pruža pouzdanih odgovora. Međutim, njegova narav daje naslutiti da su arheolozi možda malo prebrzo digli ruke od spomenutog nalazišta.

ZAHVALA

Na dragocjenim savjetima i pomoći pri pisanju ovoga rada srdačno zahvaljujem dr. Bruni Nardelli i gospođi Zdenki Dukat.

POPIS KRATICA

AGDS I/3 AGDS II	- Antike Gemmen in deutschen Sammlungen, Band I: Staatliche Münzsammlung München, Teil 3: Gemmen und Glaspasten der römischen Kaiserzeit sowie Nachträge. Bearbeitet von Elfriede Brandt, Antje Krug, Wendula Gercke und Evamaria Schmidt, Berlin 1972. - Antike Gemmen in deutschen Sammlungen, Band II: Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz Antiken Abteilung, Berlin. Bearbeitet von Erika Zwierlein-Diehl, Berlin 1969.	AMZ CRE DAGR LIMC Zagreb 1994	- Arheološki muzej u Zagrebu - Coins of the Roman Empire in the British Museum - Charles Daremberg – Edmund Saglio, Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines, Paris - Lexicon iconographicum mythologiae classicae, Zürich – München - Zagreb prije Zagreba. Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine (katalog izložbe), Zagreb, 39-45.

POPIS LITERATURE

- Andreae 1986 Bernard Andreae, Delphine als Glückssymbole, u: Helmut Roth (ur.), Zum Problem der Deutung frühmittelalterlicher Bildinhalte, Akten des 1. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 15. bis 19. Februar 1983, Marburg, 51-55.
- Delivorrias 1984 Angelos Delivorrias, s. v. Aphrodite, LIMC, Vol. II, 2-151.
- Diez 1957 Erna Diez, s. v. Delphin, Reallexikon für Antike und Christentum 3, Stuttgart 667-682.
- Gregl 1980 Zoran Gregl, O jednoj antičkoj cesti u blizini Zagreba, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske XXIX/1, Zagreb, 18-22.
- Gregl 1990 Zoran Gregl, Turopolje (rekognosciranje), Arheološki pregled 29 (1988), Ljubljana, 250-252.
- Gregl 1991 Zoran Gregl, Rimljani u Zagrebu, Zagreb.
- Gregl 1992 Zoran Gregl, Donji Čehi – rimskodobna nekropola, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XXIV/1, 78-80.
- Gregl 1997 Zoran Gregl, Rimske nekropole sjeverne Hrvatske, Zagreb.
- Guiraud 1988 Hélène Guiraud, Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule (Territoire français), 48e supplément à GALLIA, Paris.
- Hamdorf 1994 Friedrich Wilhelm Hamdorf, s. v. Spes, LIMC, Vol. VII, 804-806.
- Hild 1896 J. A. Hild, s. v. Fortuna, Tý??, DAGR, Vol. II/2, 1264-1277.
- Hild (bez godine izdanja) J. A. Hild, s. v. Spes, DAGR, Vol. IV, 1430-1431.
- Koščević – Makjanić 1986/1987 Remza Koščević – Rajka Makjanić, Antički tumuli kod Velike Gorice i nova opažanja o panonskoj radionici glazirane keramike, Prilozi Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za arheologiju, 3./4., Zagreb, 25-70.
- Kahil 1984 Lilly Kahil, s. v. Artemis, LIMC, Vol. VII, 618-753.
- Köhler 1966 Wilhelm Köhler, s. v. Spes, Enciclopedia dell' arte antica classica e orientale VII, Roma, 443.
- Krug 1995 Antje Krug, Römische Gemmen im Rheinischen Landesmuseum Trier, Trier.
- Mattingly 1923 Harold Mattingly, CRE, Vol. I.
- Mattingly 1930 Harold Mattingly, CRE, Vol. II.
- Mattingly 1936 Harold Mattingly, CRE, Vol. III.
- Mattingly 1940 Harold Mattingly, CRE, Vol. IV.
- Middleton 1991 Sheila Hoey Middleton, Engraved Gems from Dalmatia, Oxford 1991.
- Migotti 1999/2000 Branka Migotti, Prilog poznavanju putova trgovine između Dalmacije i Panonije, Opuscula archaeologica 23-24, Zagreb, 195-202.
- Nemeth-Ehrlich–Vojvoda 1994 Dorica Nemeth-Ehrlich – Pavo Vojvoda, Andautonija – rimsko urbano središte, u: Zagreb 1994, 39-45.
- Rausa 1997 Federico Rausa, s. v. Fortuna, LIMC, Vol. VIII, 125-141.
- Saglio 1877 Edmund Saglio, s. v. Ara, DAGR vol. I/1, 347-353.
- Saglio 1892 Edmund Saglio, s. v. Diadèma, DAGR, Vol. 2, 119-121.
- Saldino 1994 Vincenzo Saldino, s. v. Salus, LIMC, Vol VII, 656-661.
- Sena Chiesa 1966 Gemma Sena Chiesa, Gemme del Museo Nazionale di Aquileia, Aquileia.

- Sebesta – Bonfante 1994 Judith Lynn Sebesta – Larissa Bonfante (urednice), *The World of Roman Costume*, Madison 1994.
- Simon 1994 Erica Simon, s. v. Neptunus, LIMC, Vol. VII, 483-497.
- Stevenson 1964 Seth William Stevenson – C. Roach Smith – Frederic W. Madden, *A Dictionary of Roman Coins*, s. v. Spes, London, 756-758.
- Stevenson 1964 a Seth William Stevenson – C. Roach Smith – Frederic W. Madden, *A Dictionary of Roman Coins*, s. v. Ara, London, 71-74.

SUMMARY

A NEWLY FOUND ROMAN INTAGLIO FROM MALA MLAKA (TUROPOLJE)

Key words: Mala Mlaka, Turopolje, Roman villa rustica, intaglio, agate, glass paste, *Spes*, syncretism

A field survey in 1979 and a small-scale trench excavation in 1981 have shown that the site of Ciglenica in the village of Mala Mlaka (the area of Turopolje south of Zagreb, in antiquity the ager of the municipium Andautonia) most probably held a Roman villa rustica. Unfortunately, the architecture has been completely destroyed by ploughing over years, and the only remaining traces of the settlement are fragmented building materials and pottery sherds. In the spring of 2000 a chance discovery came to light there of a Roman intaglio made either of bluish agate or, more probably, very good quality glass paste. It consists of two layers: a very dark lower one, superimposed by a lighter blue one, in which a silhouette of a woman is cut reaching down to the lower layer and featuring a dark motif on a lighter background (*nicolo*).

The silhouette represents the goddess Spes, incorporation of hope, in the form of a full female figure turning to the right. The profile of her face is rendered realistically, the cranium is high rounded, and the coiffure is shown in the form of a swollen roll stretching from the forehead and temples to the back of the head. Such a form reveals a simplified depiction of a hair-style with the hair flat on the crown, rolled on the sides and ending at the back in a bun. On the crown-top a triangular peak is shown, while from the back sticks down a baton-like object which could stand for either a tress or a band of a diadem. On account of its stiffness this object should be interpreted as the loose end of a tied band rather than hair. The goddess is wearing an undergarment (chiton) and a mantle (himation) which covers the right shoulder, and, thrown over the left upper arm, falls softly down the body to approximately the level of the left knee. With her right hand the goddess holds the margin of her chiton

which spreads behind her right lower leg as a sail. The folds of the himation are visibly heavier and cruder than those of the chiton, whose texture is actually transparent. By lifting the margin of her chiton the goddess is graciously revealing the act of a slow movement, shown otherwise by an inconspicuous bend of the right leg. In her right hand Spes loosely holds a fairly large upright ear of grain. On the ground line to her right stands a round altar with the upper and bottom profilation and with three detached tongue-like flames rising from the upper surface. The altar's front is filled with a motif of two confronted dolphins with heads detached and tails close.

A high quality of execution of the majority of the intaglio's details is obvious at the first glance. The only exception is the head placed upon a strong cylindrical neck, as shown with crude facial contours, and a simplified depiction of the hair-style; these are strongly contradicted by the remainder of the body, as rendered very skilfully and realistically and in proper proportion. Particularly well and precisely executed are arms and legs with hands and feet, as well as the texture of the garments. Overall, absent is a simplification typical of a great deal of Roman glyptics; this aretifact shows an aspect of quite a piece of art, rather than a serial trading product.

The goddess Spes is fairly rare among the motifs on Roman gems. This tallies with the fact that her cult was not widespread, but was cherished mostly in central Italy, i. e. Latium and Campania. Besides, the depiction in question is specific as concerns the usual iconography: instead of a flower, Spes holds an ear of grain, and, besides, is accompanied by a lit altar with a pair of dolphins depicted on its front. Judging by these elements the goddess presented here shows traits of a syncretism with the cults of Fortuna/Ceres, and possibly also Salus and Bonus Eventus. On account of this, as well as concerning stylistic and typological traits, the intaglio from Mala mlaka should be dated to the end of the 1st and the 2nd centuries.

Translated by B. Migotti